

**Vaqif
YUSİFLİ,**
**filologiya
elmləri
doktoru**

Ömrünün silinməz izlər buraxan bir xatirəsi də düz 37 il bundan öncə Qori seminarı-yasının məzunu, yazıçı-publisist-tərcüməsi Əli Səbri ilə bağlıdır. Mənə "Azərbaycan" jurnalı redaksiyasından tapşırıbmışdılar ki, Əli Səbrinin 90 yaş tamam olur, həm onunla bir müsahibə apar, həm də xatirələrini al oxu, çapa hazırla. O zaman mənə yuxu kimi, rəya kimi gəlirdi: doğrudanmı Qori müəllimlər seminarıyasını bitirən və hal-hazırda sağ qalan yeganə bir insanla görüşəcəyəm? Qori müəllimlər seminarıyası və orada təhsil alan azərbaycanlılar haqqında az-çox məlumatım vardı, "Dəli Kür" filmində də bu seminarıya ilə bağlı epizodlar az deyil. Tanınmış ədəbiyyatşünas İsa Həbibbəylinin Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, xüsusilə, təhsil illəri barədə qələmə aldığı monoqrafiyada da Qori seminarıyasında təhsil alan azərbaycanlılarla bağlı maraqlı faktlarla rastlaşmışdım.

Lakin budur, 90 yaşlı məzun qarşımda idi. Hökumət Evi yaxınlığındakı mənzilində onunla üz bəzəy dayanmışdım. Əli Səbri ömrün ötən illərini səhifələyirdi. 1981-ci ilin dekabr ayıydı.

"Mən Naxçıvanın məşhur Nəhrəm kəndində doğulmuşam. Çox vaxt deyirlər ki, Mirzə Cəlil guya "Danabaş kəndi" deyəndə Nəhrəmi nəzərdə tutub. Savadsızlıq, cəhəlet, nadanlıq o zaman Azərbaycanın əksər kəndlərinə xas idi, o cümlədən Nəhrəm. Amma Nəhrəmin də, orada yaşayan insanların da özünəməxsus dünyası vardı. Əsrlərdən bəri bu kənddə dindarlıq çox güclü olub. Vaxtilə Mirzə Cəlil bu kənddə məktəb müdiri işləyib. Sonralar bu kənddən Azərbaycanda tanınmış alimlər, hüquqşünaslar, həkimlər sənət adamları meydana çıxdı. Mənim atam, atamın atası, babamın atası nəsililəkcə tacir olublar. Amma mən bu ənənəni pozub başqa yol seçdim"

O yol maarif-təhsil yolu idi. Əli Səbri 1899-cu ildə Naxçıvanda M.T.Sidqinin məktəbində oxuyub. M.T.Sidqi (1854-1903) nəinki Naxçıvanda, bütün Azərbaycanda tanınan görkəmli maarifçi ziyalı idi, o, Naxçıvanda dördsinifli bir məktəb açmışdı, ona "Məktəbi-tərbiyə" adı vermişdi. Böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavid də bu məktəbdə təhsil almışdı. Az sonra Əli Səbri Hüseyn Cavidin də şagirdi olur. Cavid ona həm məktəbdə, həm də evdə fars dilindən dərs keçirdi. Əli Səbri o məktəbdə rus dilini də öyrənmişdi. Atasını istəmədi o təhsil alsın, amma qonşuları-məşhur maarifçi Qurbanəli Şərifov onun atasına başa saldı ki, əsr-zaman dəyişir, uşağın marağını, həvəsini öldürmə.

Əli Səbri Qori müəllimlər seminarıyasına çətinliklə yola düşür. Ana dilindən və şəriətdən tanımadığı iki kişi ondan imtahan götürür. Sonra bilir ki, bunlardan biri Firudin bəy Köçəri, ikincisi Rəşid bəy Əfəndiyev idi.

"İmtahan verəndən azca sonra Rəşid bəy zarafatlıya mənə soruşdu:

-Sən sünnüsən, yoxsa şiə?

Mən cavab vermək istəyirdim ki, Firudin bəy dilləndi:

-Rəşid bəy, o naxçıvanlıdır. Orada sünnü, şiə söhbəti olmaz.

Mən tab gətirə bilmədim:

-Olar... dedim - Nənəm mənə acıqlananda deyir ki, bu gədədə sünnü damarı var.

Firudin bəyin dodaqları qaçdı. Sonra mənə belə bir sual verdi:

-Ana dilindən sənə kim dərs deyib?

-Mirzə Məmməd Tağı Sidqi, sonra da Hüseyn Cavid.

-Onda sən gerek Naxçıvandakı başqa şairləri də tanıyısan?..

-Bəli, Molla Mahmud Çakəri, Şüribni yaxşı tanıyıram.

Xülasə, imtahanlar qurtardı. Mən əla qiymətlərlə, dövlət hesabına seminarıyaya qəbul olundum".

Qori müəllimlər seminarıyası iki ayrı-ayrı binada qərar tutmuşdu. Birində xristian şöbəsi yerləşirdi. Burada xristianlar üçün kilisə də var

idi. İkinci bina isə "Tatarskoye otdeleniye" adlanırdı. Məlumdur ki, burada müsəlman tələbələri yaşayırdılar. Məzhəb bölgüsü də unudulmamışdı, sünnülərə şəriət dərslərini Rəşid bəy Əfəndiyev şiələrlə isə Firudin bəy keçirdi. Amma Firudin bəyin "şəriət" dərsləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi idi və bunu hamı bilirdi.

Əli Səbri ədəbi fəaliyyətə 1912-ci ildə bədii tərcümə ilə başlayır. O, L.Tolstoyun dörd hekayəsini dilimizə çevirir, Orucov qardaşları mətbəəsində kitab kimi çap etdirir. Bu tərcümələr Tolstoyu Azərbaycan oxucularına tanımaq yolunda ilk təşəbbüslər kimi maraqlı idi. Əli Səbri sonralar da tərcümə sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirir. Şekspirin "Şiltaq qızın yumşalması", R.Taqorun "Fələkət", L.Qrunsun "Günəşli səhər", gürcü yazıçıların hekayələrini dilimizə tərcümə edir. 1913-cü ildə, Bakıda-Orucov qardaşlarının mətbəəsində "Solğun çiçək" romanını nəşr etdirir. Romanda müəllif iki gəncin nökam sevgisindən söz açır. Əli Səbrinin "Balaca və

durmağa yer yox idi. Əliqulu Qəmküsar bu pyesdə Şeyx Nəsrullahı oynayırdı. Onun oyunu möcüzə idi. Elə səhəri günü Bakıda nəşr olunan qəzet və məcmuələrin əksəriyyəti tamaşa haqqında məqalələr və müsahibələr dərc etməyə başladılar. Məsələn, Sultan Məcid Qənizadə "Açıq söz" qəzetində yazırdı: "Şeyx Nəsrullahın ölümləri diriltməsi yalansa da, "Ölümlər" in ölü fikirləri diriltməsinə şübhə edilə bilməz". Üzeyir bəy Hacıbəylinin də sözlərini xatırlayır Əli Səbri: "Ölümlər" "Molla Nəsrəddin" kimi baltanı dibdən vuran pyesdir".

Əli Səbri Birinci Dünya Müşaribəsi illərini də yaxşı xatırlayırdı. Qori seminarıyasını bitirəndən sonra Bakıya gəlir, 9-cu rus-tatar məktəbində müəllim işləyir. Mehdi bəy Hacınskinin köməyi və təşviqlə ictimai işlərdə də çalışmağa başlayır. "Cəmiyyəti-xeyriyyə", "Nicat", "Səfa" xeyriyyə cəmiyyətlərində katiblik edir. Sonra İkinci realni məktəbdə müəllim işləyir (Xalq Təsərrüfatı-İndiki İqtisad institutunun binasında). Həmin

xeyir-dua verək- o zaman Süleyman bəy nə desə yaxşıdır: "Mən qızılbaş qız vermərəm!". Əli Əbri pilləkənlərdən qaça-qaça qışqırır ki: "Verməzsən, biz də götürüb qaçarıq!". Doğrudan da, Əhməd Cavad Şükriyyəni götürüb qaçır. Düz iyirmi ildən sonra (1935-1936-cı illərdə) Süleyman bəy Şəmkirə gəlir, nəvələrini, qızını, kürəkənmini görür.

İyirminci-otuzuncu illərdə Əli Səbri həm bədii tərcümə, həm jurnalistlik fəaliyyəti, həm də müəllimlə məşğul olur. "Maarif işçisi" jurnalında məsul katib işləyir. Bu jurnalda alimlər, maarif xadimləri, müəllimlər yazıçılar, şairlər, tənqidçilər tez-tez çıxış edirdilər. Amma jurnalın ömrü uzun çəkmir.

Həyatında baş verən bir əlamətdar hadisəni də heç vaxt unutmurdu. Əli Səbri 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının I qurultayının iştirakçısı olur.

"Qurulayda mbizim yazıçılardan Cəfər Cəabbarlı, M.K.Ələkbərli və M.Rəfilini çıxış etdilər.

ƏLİ SƏBRİ HEKAYƏTİ

(“Köhnə kişilər” silsiləsindən)

xal" povesti isə uşaqların həyatından bəhs edir.

Əli Səbri o dövrün bütün tanınmış ziyalıları ilə dostluq və yaxınlıq edirdi. Mirzə Cəlil, Abdulla Şaiq, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, Ə.Qəmküsar, H.Cavid, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Seyid Hüseyn, A.M.Şərifzadə, Kazım Ziya, Mirzağa Əliyev, Məmmədəli Sidqi, Səməd Mənsur, Mehdi bəy Hacınski, Əhməd Cavad, A.Divanbəyov - bunlar XX əsr Azərbaycan ziyalılarının qaymaqları idilər.Əli Səbri o insanlarla birgə olduğu günləri yada salır, bəzən gözləri yaşarırdı. Cavid haqqında deyirdi ki, Cavid onun üçün ideal şəxsiyyət idi. Həm insan kimi, həm də yaradıcı kimi. Cavidin hər pyesi və bu pyeslərin tamaşaları hadisəyə çevrilirdi. Tez-tez onların evlərinə gedirmiş. Cavid hərdən konyak içməyi sevirdi, amma bu sevgini ehtirasa çevirmirdi. Əli Səbrinin naxçıvanlıf olduğunu bilib bəzən onunla o ləhcədə danışırmış.

Cəfər Cabbarlı isə hamıya yovuşan, hamının Cəfəri olan bir şəxs idi. Onun üçün dinlik məfhumu yox idi. Özü deyirdi ki, mənim istirahətim yazmağım, işləməyim, teatrda fəaliyyətimdir.

Əli Səbri dörd adamı özünün müəllimi kimi yad edirdi. Abdulla Şaiq, Haqverdiyev, Seyid Hüseyni və Mehdi bəy Hacınskini. Şaiq son dərsə sadə, səmimi, məhraban insan idi.Əli Səbrinin hər bir yazısını oxuyur, fikrini bildirirdi, yalnız onun rəyindən sonra çapa verirdi.Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də gənclərə bu cür qayğıkeşliyi əsirgəmərdi. Ciddi adam idi.

Əli Səbri Cəlil Məmmədquluzadə ilə bağlı bir görüşünü qürur hissi ilə xatırladı:

"1916-cı il idi. Qapının zəngi çalındı. Gedib açdım. Gözlərimə inanmadım. Qarşımda kimi görürəm yaxşıdır? "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni və onun sadıq dostu Əliqulu Qəmküsarı. Mən özümü itirdim. Danışmağa nitqim olmadı.

-Bəlkə içəri girmək olmaz?-bunu Mirzə Cəlil gülürək dedi.

-Deyəsən torbada pişik var.-Əliqulu əlavə etdi. Mən onda ayıldım ki, girəcəyi tutub durmuşam, tez kənara atıldım. Məlum oldu ki onlar "İslamiyyə" mehmanxanasında qalırlar, özləri isə Orta Asiyaya gedirlər.

Mirzə Cəlillə Qəmküsarın mehmanxanadakı otelinə görüşmək üçün dəstə-dəstə adamlar gəldilər. Küçəyə çıxanda hamı onu bir-birinə göstərirdi, "bu, Molla Nəsrəddindir" deyirdilər. Bəzən Mirzə Cəlil dayandığı yerdə böyük bir izdiham yaranırdı. Mən onda anladım ki, doğrudan da, Mirzə Cəlil nəinki Azərbaycanın, bütün Şərqi və dünyanın qüdrətli sənətkarlarından biridir. Mirzə Cəlil mənim gördüyüm və şəxsən tanıdığım adamlar içərisində yeganə dahi idi".

Əli Səbri Mirzə Cəlilin "Ölümlər" pyesinin tamaşasını yaxşı xatırlayırdı. Deyirdi ki, "Ölümlər" in tamaşasına o qədər adam gəlmişdi, ayaq üstə

binada başqa bir realni məktəb də var idi və məlum məsələdir ki, iki realni məktəb bir binaya sığışmırdı. Belə qərara alındı ki, həmin binanın üstündə bir mərtəbə də tikinsinlər. Bunun üçün smeta tərtib elədilər. 36 min manat pul tələb olunurdu. Hökumət bu qədər pulu verməkdən imtina etdi. Məktəblərin direktorları Əli Səbrini öz-ləriylə götürüb məşhur milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevini yanına gəldilər.

"-Bala, deyəsən müsəlmanсан?

-Bəli, Hacı əmi, mən müsəlmanam.

-Haralısан?

-Naxçıvanlı.

-Müəllimsən?

-Bəli!

-Neyçün ali məktəbə gətmirsən?

-Hacı əmi, bunun üçün gərək gimnaziya bitirir. Onun üçün də hazırlaşmaq lazımdır. Seminarıya attestatı kifayət olmur.

-Yaxşı, hazırlaş, hansı universitetə gedəcəksən, mən sənə kömək edəyəm, ayda yüz manat göndərəyəm. Hə, indii de görüm, bu ağalar niyə təşrif gətiriblər?

Sən əhvalatı nəql elədim. 36 min manat pul lazım olduğunu söylədim.

Hacı dedi ki, bu məqsəd üçün 36 min manat pul verərəm.

Pilləkənlərdən düşəndə Hacınskinin hesabdarı mənə yanaşdı və bir paket təqdim elədi. Bildim ki, içindəki puldur. Mə nonu direktorum Popova vermək istədikdə hesabdar dedi:

-Yox, o paket şəxsən Sizin üçündür.

Evvə gəlib paketi açdım. Gördüm ki, 500 manat puldur. Bu pul mənim müəllim tutub hazırlaşmağım üçün idi"

Amma Əli Səbrinin universitet arzusu baş tutmur. Birinci Cahan müharibəsi başlanır. Əli Səbri Bakı "Cəmiyyəti-xeyriyyə" təşkilatında qızğın fəaliyyət göstərir, indiki Elmlər Akademiyasının binasında (İstiqlal Küçəsində) hərbi xəstəxana təsis edilir. Cəbhədən yaralıları bu xəstəxanaya göndərdirdilər. Cəmiyyətə daxil olan nümayəndələr Qara dəniz sahillərinə, Kars ərazisinə gedir, əlsiz-ayaqsızlara, köməksizlərə yardım göstərirdilər. Əli Səbri bu dəstələrdən birinin başçısı idi. Bu dəstənin içində şair Əhməd Cavad da var idi. Əli Səbri nəql edirdi ki, bir gün Trabzondan Batumiyyə gələndə Əhməd Cavadı çox dilxor görür. Səbəbini soruşur. Məlum olur ki, Əhməd Cavad Süleyman bəy Bejanovun-Bejanidzenin (o, varlı acar idi) qızını sevirdi, özü də bu münasibət qarşılıqlıdır. Amma kimi elçi göndərəsən? Qərara alırlar ki, 22 yaşlı Əli Səbri qabağa düşsün, elçi olsun. Ağsaqqal olmadığından onu razı salırlar. Süleyman bəy "elçi"ni yaxşı qarşılayır. Hətta deyir ki, Cavad pis oğlan deyil, şeirlərini mənə oxuyub. Amma əsas məsələyə gələndə, deyəndə ki sizin qızınız Şükriyyə xanımla Cavad bir-birini sevirler, gəlin onlara

Hər üçünün çıxışı maraqla qarşılandı. Rəfilinin rus dilində çox sərbəst və savadlı nitqi də çoxlarını heyran qoydu. Qurultayın bir iclasında Dağıstan şairim Süleyman Stalski çıxış etməli idi. Həmin günkü iclasın sədri, yazıçı Stavski mənə çağıraraq dedi ki, Stalski ilə görüş, o, rusca yaxşı danışa bilmir, öz dilində-qümüqça danışacaq, sən onun tərcüməçisi olacaqsan...Doğrusunu deyim ki, çox çətinlik çəkdim, amma məqsədimə çatdım".

Əli Səbri böyük bəstəkar Müslüm Maqomayevlə dostluğunu da əvvəl fərəhlə, sonra kədərlə xatırladı. Deyirdi ki, 1937-ci ildə Kabarda-Balkarın paytaxtı Nalçikə getmişdim. "İnturist" mehmanxanasında yer aldım. Bakı Opera teatrının inzibatçısı Xristoforu gördüm, hal-əhval tutduq və o, mənə dedi ki, Müslüm Maqomayev də burdadır. Səmimiyyətlə görüşürük. Amma məlum olur ki, Müslüm Maqomayev ağır vərəm xəstəliyinə tutulub, son günlərini yaşayır. Əli Səbri hər gün iki-üç saat Müslümün yanında olur, ona ürək-dirək verirdi. İki-üç günlüyə Elbrusa gedir və Nalçikə qayıdanda Müslüm Maqomayev artıq vəfat etmişdi. Süleyman Rüstəm və Üzeyir Hacıbəyov də burda, tabutu yanında dayanmışdılar. Vağzalda tabutu Bakıya yola salanda yığıncaq keçirilir. Kabarda-Balkar vilayət komitəsinin katibi Bədal Kalmikov, Üzeyir Hacıbəyli, Süleyman Rüstəm yanıqlı nitq söyləyirlər. Əli Səbri vağzalda tabuta yanaşdı son dəfə Müslümə baxır.

Əli Səbrinin xatirələrini çətinliklə olsa da (çünki xətti əyri-üyrü idi, oxumaq olmurdu), çapa hazırladım. "Azərbaycan" jurnalının 1982-ci il 2-ci sayında o xatirələr işıq üzü gördü. Xatirələrin sonunda Əli Səbri qədim rus şəhəri Arxangelskiyə səfərindən söz açdırdı. Yazırdı ki, uzun illərin yorğunluğunu çıxarmaq üçün səyahətə çıxır. Amma elə o zaman üreyimə şübhə dammışdı ki, Əli Səbri bura yorğunlunu çıxarmaq üçün gəlməyib. Bu xatirələri 1981-ci ilin sonlarında hazırlamışdım və onda Sovetin gürhagur vaxtıydı.

Sonralar 2007-ci ildə filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşiminin "Əli Səbri" monoqrafiyası çapdan çıxanda hər şey mənə məlum oldu. Əli Səbrini 1937-ci ildə "müsavətçi, pantürkist, Sovet quruluşunun əleyhdarı" adı ilə "yorğunluğunu çıxarmağa" yox, sürgünə göndərmişdilər. Yalnız bəraət qazanandan sonra sürgündən qayıdır, yenə də ədəbi fəaliyyətini davam etdirir, uzun müddət SSRİ ədəbi fondu Azərbaycan şöbəsinin sədri vəzifəsində çalışır.

Bir il sonra -1983-cü ildə Əli Səbri 91 yaşında dünyasını dəyişir. Mən Qori müəllimlər seminarıyasının o zaman sağ qalan yeganə məzunu, iki ali məktəb bitirən balaca boylu o müdrik qoca- o "köhnə kişi" ilə söhbətimi isə heç vaxt unuda bilmirəm.

(ardı gələn sayımızda)